

Scientific Journal Quarterly of Middle East Studies

Vol 29. No 3. Autumn 2022

Received date: 2023.01.20

Acceptance date: 2023.03.16

مرکز پژوهش‌های علمی و
مطالعات استراتژیک خاورمیانه

Home page: www.cmess.sinaweb.net

DOR: 20.1001.1.15601986.1401.29.3.3.3

Conflict and Cooperation Approach in the Helmand and Arvandroud Basins

Maryam Tahmasbi,^۱ Amir Mohammad Hajiyousefi,^۲ Keyhan Barzegar^۳

Abstract

Nowadays basins at risk, over the middle east water resources crisis, the islamic countries have conflicted which was caused by the adverse effects of the climate change along with the population growth, upstream activities, and dam building in the shared water resources. Geographical location of Iran on one hand has disputes made by the Helmand river water right allocation, and the other side of the coin is the management, the borderline determination, and the quality of water. The aforementioned have caused different events in forms of threat perception, conflicts and entangled cooperation in intergovernmental relations. In this study the question of how to manage the conflict and cooperation approach in Iran's foreign policy in the Helmand river and the Arvandroud river basins is figured. the analysis of the present research is based on the analytical _ descriptive method and based on the research of Aaron Wolf and et al, TFDD database, Michael Berchers theory, Copenhagen school 's security approach believes that Iran water interactions in the Arvandroud river and the Helmand river can manage water crisis through de- securitization and hydro_ diplomacy. Therefore, using the conceotual framework, and Iran – Afghanistan water disputes and Iran _ Iraq over the river are considered as a case study.

Keywords: Shared water resources, The Arvandrud River, The Helmand River, Axis interaction.

^۱- Ph.D. Student in Political Science Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Unit, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

^۲- Associate Professor Department of Political Science and International Relations, Faculty of Economics and Political Science, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

^۳- Associate Professor Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran.

مرکز پژوهش های علمی و
مطالعات استراتژیک خاور میانه

فصلنامه علمی مطالعات خاور میانه

سال ۲۹، شماره ۳، پیاپی (۱۰۹)، پاییز ۱۴۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵

Home page: www.cmess.sinaweb.net

DOR: ۲۰,۱۰۰۱,۱,۱۵۶۰۱۹۸۶,۱۴۰۱,۲۹,۳,۳

نوع مقاله: پژوهشی

رویکرد منازعه و همکاری در حوضه آبریز هیرمند و اروندرود^۱

مریم طهماسبی^۲، امیرمحمد حاجی یوسفی^۳، کیهان برزگر^۴

چکیده

امروزه حوضه های آبی در معرض خطر در خاور میانه با توجه به اثرات نامطلوب تغییرات اقلیمی به همراه رشد جمعیت، توسعه فعالیت های بالادستی و سدسازی باعث تنش و رقابت در میان دولت های اسلامی واقع در حوضه های آبریز مشترک شده است. موقعیت جغرافیای ایران سکه دوری است که از یک سو اختلافاتی متأثر از تخصیص حقا به رودخانه هیرمند و روی دیگر آن مدیریت، تعیین خط مرزی و میزان کیفیت آب رودخانه اروندرود قرار دارد و در طول تاریخ باعث ایجاد رویدادهای متفاوتی در قالب ادراک تهدید، منازعه و همکاری به صورت درهم تنیده در تعاملات بین دولتی شده است. این مقاله با طرح این پرسش که چگونه می توان رویکرد منازعه و همکاری در سیاست خارجی ایران در حوضه رودخانه اروندرود و رودخانه هیرمند را مدیریت نمود؟ بررسی پژوهش حاضر ذیل روش توصیفی-تحلیلی و بر اساس تحقیقات آرون ولف و همکارانش، استفاده از منابع پایگاه داده TFDD، نظریه بحران مایکل برچر، نظریه امنیتی مکتب کپنهاگ معتقد است که تعاملات آبی ایران در رودخانه اروندرود و رودخانه هیرمند از طریق امنیت زدایی و هیدرودپلماسی می تواند بحران آب را مدیریت نماید. بنابراین با استفاده از چارچوب مفهومی و اختلافات آبی ایران و افغانستان از یک سو و ایران و عراق در رودخانه اروندرود از سوی دیگر به عنوان مطالعه موردی بررسی می گردد.

واژگان کلیدی: منابع آب های مشترک، رودخانه اروندرود، رودخانه هیرمند، محور تعاملاتی منازعه و همکاری.

۱ - این مقاله مستخرج از رساله دکتری مریم طهماسبی در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات است.

۲ - دانشجوی دکتری علوم سیاسی (مسائل ایران) دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. mtahmasebi_30@yahoo.com

۳ - (نویسنده مسئول)، دانشیار گروه علوم سیاسی و روابط بین الملل دانشکده اقتصاد و علوم سیاسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. am_yousefi@sbu.ac

۴ - دانشیار گروه علوم سیاسی و روابط بین الملل دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. kbarzegar@hotmail.com

۱. مقدمه

امنیت منابع آب یکی از عناصر کلیدی در استراتژی امنیت ملی و سیاست خارجی کشورها به‌شمار می‌رود و می‌تواند یک منبع حیاتی برای صلح، امنیت، همکاری و محرک منازعه در سیاست خارجی دولت‌ها به‌شمار آید که بر توسعه اقتصادی و اجتماعی اثرگذار بوده و عامل تعیین‌کننده قدرت سیاسی محسوب می‌شود. امروزه آب یک مسئله مهم در مقیاس داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی محسوب می‌شود و مدیریت منابع آبراه‌های مرزی، رقابت شدیدی را برای کنترل منابع آبی در مناطق بالادست و پایین‌دست ایجاد کرده است. در تحقیق پیش‌رو با توجه به اهمیت روزافزون منابع آب شیرین مشترک، مسئله منابع آبی در هر حوضه باید تفکیک شود و هر سیستم رودخانه‌ای باید به‌عنوان منطقه مشکل‌دار جداگانه در نظر گرفته شود، زیرا سیاست‌های آبی از حوضه‌ای به حوضه دیگر متفاوت است. از سوی دیگر در رودخانه هیرمند و اروندرود شدت منازعه و همکاری ایران و افغانستان از یک طرف و ایران و عراق از طرف دیگر در طول زمان متفاوت بوده و منازعه و همکاری توأمان در هر دو رودخانه وجود داشته است. پرسش اصلی این است که چگونه می‌توان رویکرد منازعه و همکاری در سیاست خارجی ایران در حوضه رودخانه اروندرود و رودخانه هیرمند را مدیریت نمود؟ سیاست آبی ایران در رودخانه اروندرود و رودخانه هیرمند از طریق امنیتی‌زدایی و هیدرودپلماسی می‌تواند بحران آب را مدیریت نماید. شناسایی دو بازیگر با وضعیت جغرافیای بالادست و پایین‌دست و رویدادهای مرتبط برای بازیگران، شرح وضعیت آبی بین بازیگران و اینکه آیا منعکس‌کننده وضعیت همکاری یا منازعه و نوع توازن قدرت بین بالادست و پایین‌دست و واکنش‌های بازیگران این رویدادها اجزای هر تعامل را تشکیل می‌دهد. هدف این مقاله آن است تا نشان دهد الف) تعامل آب‌های مرزی یک فرایند سیاسی است و در معرض قدرت قرار دارد. ب) همزیستی بین همکاری، درگیری و بحران وجود دارد.

۲. پیشینه پژوهش

در زمینه روابط ایران و افغانستان در حوضه رودخانه هیرمند و ایران و عراق در حوضه رودخانه اروندرود پژوهش‌های گوناگونی انجام شده است. از جمله نقیبی و وارنر (۲۰۲۲) در مقاله‌ای با عنوان اختلافات صد و پنجاه ساله: هیدروپلیتیک افغانستان و ایران در رودخانه هیرمند به شناسایی چگونگی تغییرات در طول قرن گذشته پرداخته است، در این اثر از مدل تعامل آب‌های فرامرزی برای ترسیم تکامل روابط هیدروپلیتیکی بین دو کشور استفاده شده است. نویسندگان معتقدند بین طرف‌ها از نظر مدیریت آب گسست وجود دارد و برای افغانستان در طول دوره مداخله غرب و جنگ داخلی، مناقشه آب تحت‌الشعاع سایر نگرانی‌ها اولویت دارد.

لودین و ولف (۲۰۲۱) در مقاله مقایسه و تطبیق اصول مدیریت اسلامی با اصول حقوق بین‌المللی آب: مطالعه موردی حوضه رودخانه هیرمند، نویسندگان ضمن برشمردن توافقات بین‌المللی آب بین کشورهای ساحلی معتقدند درگیری آب هنوز وجود دارد و مکانیسم‌های حل تعارض ناکارآمد هستند و به این نتیجه می‌رسند که یکی از زمینه‌های مطالعاتی که مورد بررسی قرار نگرفته است، نقش دین و مذهب در تخصیص آب و حل تعارض است و با تأکید اسلام بر عدالت و انصاف این موارد می‌تواند در یک حوضه رودخانه مشترک استفاده شود.

هادیان و حجازی (۱۳۸۹) در مقاله خود با عنوان چالش‌های مشترک هیدروپلیتیک ایران با عراق و افغانستان از سال ۲۰۰۱ تا ۲۰۱۰ مطالعه موردی اروندرود و هیرمند، نویسندگان با هدف ارائه‌های جاری مشترک در رفتارهای سیاست خارجی با محوریت مردم و محیط‌زیست و بهره‌گیری از رهیافت سازه‌انگاران و حقوق بین‌الملل آبراه‌های بین‌المللی به بررسی منازعات آبی در بین کشورهای ساحلی پرداخته و بر این باور هستند که چالش‌های مشترک سیاست آب ایران، عراق و افغانستان را می‌توان تهدید امنیت انسانی، مدیریت زمین و مدیریت جامع منابع آب دانست.

فیضی (۲۰۲۲) در مقاله پویایی‌های نوین در رابطه با منازعه و همکاری بین ایران و طالبان در رودخانه هیرمند، نگارنده تلاش دارد با ارزیابی درگیری‌های در حال ظهور، مکانیسم همکاری را در پرتو تغییرات از زمان تسلط طالبان در حوضه هیرمند بررسی کند. نویسنده بر فقدان مهارت‌های مدیریت آب توسط طالبان همراه با افزایش تغییرات آب و هوایی و ناتوانی ایران در سازگاری با واقعیت‌های جدید تاکید دارد و تشریح می‌کند که عدم مشروعیت طالبان و فقدان ظرفیت آن‌ها برای مدیریت موثر منابع آب، موضع سختگیرانه آن‌ها در مورد همکاری آبی با ایران را تقویت می‌کند.

کاویانی راد و همکاران (۲۰۲۳) در مقاله نقش دیپلماسی آب در کاهش تنش‌های آبی ایران و عراق، نویسندگان در مطالعه خود به اقدامات ایران در برداشت‌های آبی از مرزهای غربی خود اشاره نموده و این امر جریان آب ورودی به عراق را کاهش داده و تنش‌های هیدروپلتیکی بین دو کشور را برانگیخته است. به این منظور هدف این تحقیق شناسایی نیروهای محرکه موثر در تبدیل تنش‌های هیدروپلتیکی به همکاری آبی ایران و عراق است.

صدرنیا و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله تاثیر بحران کم‌آبی بر مناسبات هیدروپلتیک ایران و عراق، معتقد هستند که آینده امنیت و توسعه عراق به رویکرد هیدروپلتیک کشورهای پیرامونی وابسته است و با نگرش به محدودیت فزاینده منابع آبی، افزایش مصرف آب و کاهش آب ورودی رودهای مرزی ایران به عراق که با تهدید بخشی از امنیت آبی و غذایی این کشور همراه است، به بررسی بازتاب هیدروپلتیک ایران در کاهش آب ورودی به عراق در مناسبات هیدروپلتیک دو کشور می‌پردازد.

اسدی و متشار (۲۰۲۲) در مقاله اثرات تخریب زیست‌محیطی رودخانه بر ارزیابی مجدد موافقت‌نامه بین‌المللی آبراه‌های مرزی مطالعه موردی رودخانه اروندرود، با تاکید بر اینکه اروندرود منبع اصلی تامین آب استان بصره در جنوب عراق است، آب شیرین اروندرود در معرض تهدید قرار گرفته است، بر کاهش کمی و کیفی آب رودخانه تاکید کرده و آن را نتیجه فعالیت‌های انسانی و پروژه‌های مدیریت آب دانسته که بر رفاه انسان و فعالیت اقتصادی و ثبات سیاسی تاثیر می‌گذارد. پروژه‌های مدیریت آب عراق و ایران در داخل حوضه رودخانه باعث کاهش جریان آب شیرین شده و سطح شوری رودخانه را افزایش داده است.

آنچه در بررسی ادبیات موجود نمایان می‌باشد نگرش تک‌عاملی به مسئله آب در حوضه اروندرود و حوضه هیرمند است و به منظور برطرف کردن این کاستی، این پژوهش درصدد است با دیدگاهی ترکیبی در رودخانه مرزی اروندرود و رودخانه فرامرزی هیرمند به بررسی رویدادهای دو حوضه بپردازد و با تحلیل تعاملات سیاسی در هر دو حوضه به ادبیات هیدروپلتیک کمک نماید.

۳. چارچوب نظری

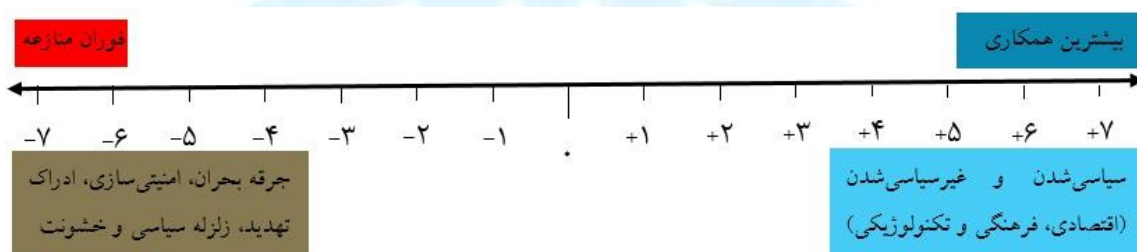
پژوهش حاضر با هدف برطرف کردن خلاءهای تحقیقات نظری در بررسی رودخانه‌های مرزی با چرخش از ساختار تک‌عاملی به ساختار چندعاملی گسترش می‌یابد و از این چشم‌انداز به بررسی آبراه‌های مشترک مرزی می‌پردازد.

به منظور شناسایی شاخص‌های تعارض و همکاری مفاهیم تنش، منازعه و بحران برای بیان روابط خصمانه و اشکال همکاری بر اساس تحقیقات آرون ولف و همکارانش، استفاده از منابع پایگاه داده TFDD و همچنین از نظریه بحران مایکل برچر، نظریه امنیتی مکتب کپنهاگ برای تدوین چارچوب نظری استفاده گردیده است؛ بر این اساس با بررسی گزارشات در تعاملات دولت‌ها یک کد طبقه‌بندی شده تولید می‌شود. زمانی که این گزارش‌ها در طول زمان به‌طور میانگین محاسبه می‌شوند، نشانه‌ای تقریبی از سطوح همکاری و تضاد بین دو دولت ارائه می‌شود. این داده‌ها براساس رویدادهای رخ داده در حوضه، کدی را به‌طور خاص برای مسائل مربوط به منابع آب ارائه می‌دهند. برای هر رویداد، کشورهای درگیر، تاریخ، سطح شدت درگیری یا همکاری و موضوع اصلی مرتبط با هر رویداد مستند می‌شود و هر رویداد با شدت منازعه و همکاری کدگذاری می‌گردد (Yoffe, et, el, 2004: 6-15). مجموعه‌ای از اعداد در ۱۵ مرحله به منظور مقیاس حوضه در معرض خطر در

طیف‌های منفی ۱- تا شدید ۷- و طیف‌های مثبت از ۱+ تا ۷+ میان دو کشور رقیب دسته‌بندی می‌شوند. در محور تعاملاتی عدد ۷+ به معنای بیشترین همکاری و اتحاد یک ملت بر سر آب تا ۷- متضادترین که اعلام رسمی جنگ بر سر آب است و صفر که نشان‌دهنده اعمال طبیعی یا غیرمهم است، را شامل می‌شود (Yoffe & Larson, 2001: 20). از همکاری تا منازعه بین هر خطوط از بحران، امنیتی‌کردن، ادراک تهدید، زلزله سیاسی و فوران منازعه و خشونت در طیف چپ (ادراک منفی) تا غیرامنیتی‌کردن، سیاسی‌شدن، غیرسیاسی‌شدن در طیف راست (ادراک مثبت) را در بر می‌گیرد. نظریه تحقیق به- صورت الگویی مفهومی در قالب دو شکل و یک محور و جداولی قابل بیان است. منازعه و بحران در کنار همکاری بخش لاینفک از مسائل آبی حوضه‌های آبریز مشترک است.

تدوین جداولی از اتفاقات رخ داده در دو حوضه بر اساس اعداد کمی متوجه می‌شویم عنصر آبی در چه مرحله از تضاد یا همکاری است و آیا فاکتور امنیتی حاکم است یا فضایی سیاسی بر تعاملات حکمفرما است و با مقایسه این دو حوضه با رویکرد سیاست خارجی ایران در هر حوضه، تحقیقی بدیع محسوب می‌شود.

شکل شماره ۱: محور تعاملاتی منازعه و همکاری

۴. رودخانه‌های مرزی و مقیاس منازعه و همکاری

آب به عنوان نیروی محرک عمل می‌کند بر همین مبنا تعداد رویدادها بر اساس مقیاس منازعه و همکاری اندازه‌گیری می‌شود، روابط بر روی محوری از تضاد تا همکاری قرار دارد و هر رویداد بر این اساس کدگذاری می‌شود و این مقیاس تغییرات حوضه در معرض خطر را در بر می‌گیرد (Yoffe, et el, 2003: 8).

عناصر دخیل در حوضه رودخانه‌های مرزی عبارتند از: عنصر نخست در رودخانه‌های مرزی منازعه است. منازعات آبی زمانی می‌تواند ایجاد شود که عملکرد یک سیستم آبی برای برآورده کردن کامل خواسته‌های همه ذی‌نفعان کافی نیست، چنین وضعیتی شبیه وضعیت ورشکستگی است. به این ترتیب دو عنصر اساسی در ورشکستگی آبی عبارتند از میزان ذخیره منابع موجود و مقادیر بالای مطالبات ذی نفعان (Madani, et el, 2014: 3057). چنانچه منازعه بر سر منابع کمیاب آبی باشد رویکرد خصمانه یا رویکرد همکاری سرآغاز مواضع دولت‌ها محسوب می‌گردد و در چرخه‌های تهدید و فرصت قرار می‌گیرد.

اختلافات در یک حوضه زمانی افزایش می‌یابد که نرخ تغییر از ظرفیت جذب آن بیشتر باشد. در این ساختار کاهش منابع آبی در اثر سدسازی و انحراف مسیر آب موضوعی برای مناقشه است و به عنوان عامل بالقوه در ایجاد منازعه و بروز اختلافات بین کشورهای ساحلی در به فعلیت یافتن بحران حیات می‌یابد. عنصر دوم در رودخانه‌های مرزی بحران است. بحران همراه با ناآرامی در روابط و تعاملات بین دولتی تکامل می‌یابد؛ برخی بحران‌ها به مثابه عامل شتاب‌دهنده برای اصلاح محیط آشفته می‌باشند (Kevinstern, 2003: 160) که در آن روند عملکرد روزانه یک نظام از حالت عادی خارج گشته و رفتاری متفاوت با آن نمایان می‌گردد. افزایش بحران آبی و بهره‌برداری از منابع آبی مشترک به شیوه یکجانبه باعث رقابت

می‌گردد (Buzan, et el, 1998: 33) و با پیوندش در کنار بسیاری از منابعی که جامعه آن را مهم می‌داند، زمانی که دسترسی به آن در معرض خطر قرار بگیرد، ظهور می‌کند (ریگی، هادیان، ۱۳۹۸: ۱۴۵).

اگر تنش آبی به مرحله بحران برسد به‌عنوان تهدید وجودی تلقی می‌شود، امنیت ملی را به مخاطره می‌اندازد و اقدامات فراتر از سطح سیاسی را می‌طلبد زیرا وارد فاز امنیتی‌سازی^۱ شده است. امنیتی‌سازی آب به این معنا است که آن موضوع آنقدر مهم است که تهدید وجودی محسوب می‌شود و می‌تواند توجه را از سطوح سیاسی‌سازی به سطوح امنیتی‌سازی برساند، بنابراین آب شیرین به دلیل کمیاب شدن و ادراک جامعه از این کمیابی باعث تنش می‌شود (هادیان، ۱۴۰۰). روی دیگر این وضعیت امنیتی‌زدایی است و مستلزم تغییر مسائل از حالت اضطراری به فرایندهای عادی چانه‌زنی در حوزه سیاسی است.

عنصر سوم در رودخانه‌های مرزی همکاری است. داشتن رویکردی مشترک، مبنایی برای تعامل و الگوی دوستی میان کشورها است و فقدان رویکرد امنیتی مشترک می‌تواند بستر رقابت و تنش میان کشورهای موجود در یک حوضه را فراهم کند. حمایت از هر شکلی از همکاری به سیاستگذاران اجازه تشخیص صحیح برای مقابله با کاستی‌های همکاری نامتقارن را نمی‌دهد و صرف وجود ترتیبات همکاری نشانه پیشرفت نیست (Zeitoun, et, el, 2008: 308).

چندین چهره همکاری وجود دارد، منفی، خنثی و مثبت تا بازیگران سیاسی سطوح مختلف درگیری و همکاری را درک کنند. ۱. همکاری منفی حالتی است که درجه قابل توجهی نارضایتی از یک یا چند بازیگر را لقاء می‌کند در نتیجه تاثیر منفی بر کل افراد می‌گذارد و چهره سلطه‌گرانه و اجباری همکاری ظهور می‌یابد. در این تعامل طرف قوی‌تر توانایی بیشتری برای چارچوب‌بندی دارد تا با اهداف متعارض و توزیعی از طریق مسدود کردن آب که منتهی به توقف مذاکرات و امنیتی‌شدن می‌گردد، دنبال می‌شود (Zeitoun, et el, 2010: 170). توزیع نامتقارن ۹۰/۱۰ درصد جریان‌های فرامرزی بین اسرائیل و فلسطین، سلطه‌ای است که در لباس همکاری قرار دارد.

۲. همکاری خنثی هیچ تاثیری بر زمینه سیاسی ندارد، با عبارت کلامی ملایم مطابقت دارد و به همکاری نمادین شبیه است مانند اشتراک‌گذاری جزئی داده‌ها میان هند و بنگلادش.

۳. همکاری مثبت تمایل به برآوردن منافع بازیگران دارد و به بهبود روابط در سطح وسیع‌تر می‌انجامد، همکاری در شرایط برابر و به موجب آن ساختارهای مشارکتی در نتیجه مشورت فراگیر ایجاد می‌شود، مانند همکاری آلمان و هلند در رود راین. بنابراین نمی‌توان تمام انواع منازعه را بد یا تمام انواع همکاری را خوب دانست (Zeitoun, 2007: 6). هیدرودپلماسی، همکاری مثبت محسوب می‌شود و بر کاهش اختلافات سیاسی، افزایش منافع متقابل و همکاری ساحل بالادست و پایین‌دست متمرکز است. همکاری در سطوح بالا تمایل به امنیتی‌سازی را کاهش داده و ماهیت روابط را از یک بازی با حاصل جمع صفر مثبتی بر درک منافع به بستری از روابط متقابل سودمند تغییر می‌دهد.

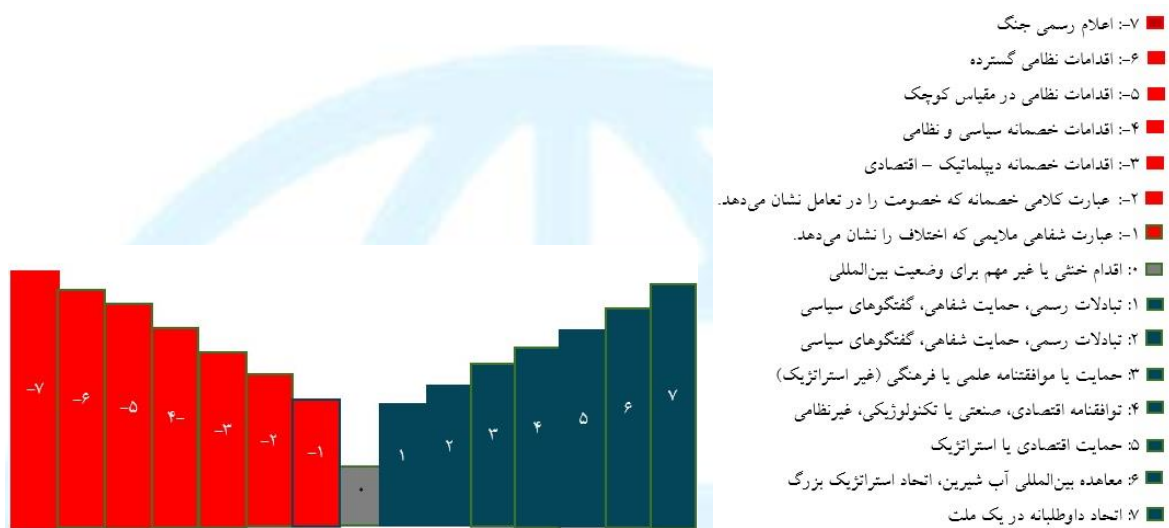
دیپلماسی آب از طریق ظرفیت نهادی می‌تواند با امضای قراردادها و ایجاد سازمان حوضه رودخانه احتمال تضاد آب را کاهش دهد و با ۱. ساختار مدیریتی سازگار (از جمله انعطاف‌پذیری، تغییر اولویت‌های حوضه، فناوری‌های جدید اطلاعات و نظارت) ۲. ضوابط تخصیص و نظارت در میان حوضه‌های ساحلی ۳. توزیع عادلانه مزایا ۴. مکانیسم حل تعارض به راه‌حل‌های برد-برد دست یابد. به‌عنوان مثال با دید دیپلماسی کلاسیک، ایران نمی‌تواند ادعایی برای ورود به مذاکرات در زمینه سیاست‌های اعمال‌شده در زمینه سدسازی در خاک ترکیه، سوریه و عراق داشته باشد زیرا مذاکرات بر سر منابع آبی بیانگر مذاکرات بر سر آینده کشورهاست.

۵. رودخانه‌های مرزی در حوضه منطقه‌ای

رودخانه‌های مشترک در خاورمیانه و دعاوی حقایق و مدیریت اگر امواج امنیتی به خود بگیرد سازنده ادراک تهدید و محرک مناقشه است در نتیجه امنیت ملی را در معرض تهدید وجودی و امنیتی کردن قرار می‌دهد. رودخانه هیرمند و اروندرود به‌عنوان حوضه‌های در معرض خطر به دلیل فعالیت‌های بالادستی و کاهش دبی آب، هر دو رودخانه در طی تاریخ منبع اختلافات و تنش در روابط بوده و هر حوضه با توجه به مدیریت نادرست به همراه کاهش آب در اثر تغییرات اقلیمی، افزایش جمعیت و توسعه سده‌سازی و افزایش تقاضا منجر به افزایش تنش بین کشورها شده است.

بر اساس شکل زیر موقعیت هر رویداد را بر مبنای پارامترهای که نشانگر منازعه و همکاری است، بررسی و هر رویداد بر این اساس کدگذاری می‌شود و این مقیاس تغییرات حوضه در معرض خطر را در بر می‌گیرد (Yoffe, et el, 2001: 45).

شکل شماره ۲: عوامل درگیری و همکاری

منبع: (Wolf, et el, 2003: 40)

۵-۱. مناسبات آبی ایران و افغانستان در خصوص حقایق رودخانه هیرمند

رودخانه هیرمند از کوه‌های هندوکش در افغانستان سرچشمه می‌گیرد؛ پس از طی مسافتی طولانی وارد خاک ایران شده و مهم‌ترین شریان حیاتی آب شرق کشور را تشکیل می‌دهد. سیر تاریخی از اختلافات، مذاکرات و معاهدات را طی می‌کند تا سرانجام دولت‌های ایران و افغانستان به منظور رفع اختلافات حقایق، معاهده هیرمند را در ۱۹۷۳ به امضاء رسانند و مقرر شد در هر ثانیه ۲۶ مترمکعب آب (معادل ۸۵۰ میلیون متر مکعب در سال) به ایران داده شد. بعد از انقلاب اسلامی کمیساران آب هیرمند از سال ۱۳۸۳ به منظور ادامه مذاکرات بر روی نحوه تقسیم آب فعالیت می‌کنند، اگرچه معاهده آب هیرمند گامی رو به جلو برای ایجاد مکانیسم مشترک قانونی بر روی رودخانه هیرمند بود، اما این معاهده تنها بر نیازهای آبیاری و معیشتی پایین‌دست متمرکز بود، در حالی که تقاضای زیست‌محیطی تالاب هامون نادیده گرفته شد (Shirazian, et el, 2021: 72). معاهده ۱۹۷۳ یکپارچگی سیستم زراعی، اکولوژیکی پایین‌دستی را تضمین نمی‌کند، توسعه کشاورزی و سده‌سازی در بالادست حوزه هیرمند تهدید امنیتی برای منابع آب و محیط‌زیست ایران تلقی می‌شود و کمبود آب و تخریب محیط‌زیست می‌تواند منجر به تنش بیشتر شود (Akbari, torabi, 2022: 13).

افغانستان در سیستم موازنه نامتقارن در تقابل با قدرت منطقه‌ای ایران از آب به‌عنوان اهرم فشار به منظور دستیابی به اهداف و ارتقاء قدرت خود استفاده می‌کند (Aman, 2016: 21). کشورها سعی دارند با مهار آب‌ها در داخل مرزهای خود، کنترل

آن‌ها را در دست گیرند و از آن به‌عنوان ابزار قدرت استفاده نمایند، زیرا دولت‌ها در موضوع شراکت در آب‌های فرامرزی شرکای ناخشنودی هستند (حسینی، ۱۳۹۷: ۳۷) و در زمینه مدیریت آبراه‌های مرزی نگرشی ناسازگار با همسایگان خود دارند.

۵-۲. واکاوی مسئله رودخانه هیرمند میان ایران و افغانستان

نبود موازنه قدرت بین کشورهای بالادست و پایین‌دست باعث می‌گردد کشور ضعیف بالادست راهبرد مهار منابع را انتخاب کند. تغییر دولت‌ها و جنگ داخلی باعث شد دولت‌های افغانستان با هدف توسعه آبی و احداث سدهای مختلف در مسیر آب هیرمند از سیاست مهار برای کنترل آب استفاده کنند و در تنظیم روابط قدرت متعادل در دستیابی به عرصه سودآورتر، اهرم فشاری را به‌دست آورند و یک موقعیت استراتژیکی برای افغانستان فراهم سازند. در زمان اشرف غنی افغانستان با تکمیل پروژه سد کمال‌خان که بخشی از پروژه مدیریت آب رودخانه هیرمند است، با قابلیت انحراف منابع آبی به تالاب گودزره که فاقد کارکرد محیط‌زیستی و انسانی است؛ میزان حقابه ایران به صفر کاهش یافته است و وضعیت موجود را به نفع افغانستان تحت سلطه طالبان تغییر داده است. از نظر دولتمردان افغانستان، آب در حکم نفت است و دولت بخشی از هزینه‌های خود را باید از طریق فروش آب به همسایگان تأمین نماید. از سوی دیگر افغانستان مانند ترکیه معتقد به حاکمیت مطلق سرزمینی است و به منظور مدیریت آب آن را امنیتی می‌کند و این مسئله در سیاست اعلی حکومتی قرار دارد.

از سوی دیگر مسئله پیوند دادن آب با ناسیونالیسم، گفتمان نوظهوری است که ساخت و ساز سدها را توجیه می‌کند. تصمیم‌گیرندگان از نمادهای سد برای به‌دست آوردن مشروعیت و تقویت حس هویت ملی استفاده می‌کنند و بر ناسیونالیسم آب که در نهایت سیاست‌های آبی را تحت تاثیر قرار می‌دهد، تاکید می‌کنند. زمانی که یک بازیگر بالادستی تصمیم به اجرای پروژه‌های استراتژیک آب در یک حوزه آبریز مشترک می‌گیرد (به‌عنوان مثال ساخت سد بر روی یک جریان آبریز مشترک) بازیگر بالادست آن را به‌عنوان بخشی از برنامه توسعه ملی توجیه می‌کند. از سوی دیگر این اقدام برای بازیگران پایین‌دستی به‌عنوان تهدید محسوب می‌شود؛ در این مرحله با افزایش تنش به دلیل فشار ناشی از بی‌اعتمادی بازیگر پایین‌دست ممکن است اقدامات بازیگر بالادستی را محکوم کند در حالی که بازیگر بالادستی به انکار یا نادیده گرفتن پدیده یا حتی سرزنش پایین‌دست ادامه خواهد داد (Muqdad, 2022: 15).

در دوره حکومت جدید، طالبان نیاز به شناسایی در محیط بین‌الملل و همسایگان از جمله ایران دارد، بنابراین از شعارهای تحریک‌کننده مانند اشرف غنی استفاده نمی‌کند برای نمونه، اشرف غنی در مراسم آب و انکشاف پایدار افغانستان اذعان داشت که آب، آبروی ما است و حفظ آبروی ما هدف ملی ما هست و آن را مدیریت می‌کنیم اما نکته دیگر مسئله آب افغانستان هویتی است و اگر حقابه ایران رهاسازی شود، طالبان از سوی جامعه مواخذه می‌گردد (قریشی، ۱۴۰۱). تنش میان ایران و افغانستان بر سر رودخانه هیرمند از زمان روی کارآمدن دولت طالبان افزایش یافته است. ایران تلاش می‌کند از وضعیت ناپایدار افغانستان و ظرفیت محدود دولت طالبان استفاده کند تا حقوق تخصیص آب را تضمین کند.

۵-۳. اثرات کاهش منابع آبی در رودخانه هیرمند

کنترل آب توسط افغانستان منجر به خشکسالی و بیابان‌زایی قابل توجهی شده است و می‌تواند منجر به پیامدهایی گردد که به مراحل مختلفی دسته‌بندی می‌شود. آسیب به امنیت غذایی، محیط‌زیست، سطوح سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشورهای پایین‌دستی منجر به فشار عمومی شده که این موضوع باعث افزایش فشار دولتی و تشدید درگیری با کشورهای بالادست می‌شود (Muqdad, 2022: 15).

یکی از مهم‌ترین ارکان حفظ مرزها حضور نیروهای مردمی در جوار مرزهای سیاسی کشورها است و نابود شدن منابع آبی مشترک مرزی می‌تواند باعث خالی شدن مرزها از سکنه و از دست دادن نیروی مردمی شود. از سوی دیگر با توجه به

کاهش منابع آب به دلیل تغییرات اقلیمی، افغانستان برای اجرای سیاست هیدروهمژمونی تلاش می‌کند تا کشورهای پایین‌دست را با سیاست آبی خود همراه نماید که این امر می‌تواند بر توان اقتصادی-سیاسی کشورهای پایین‌دست آب تاثیر منفی برجا گذارد.

جدول شماره ۱ بر اساس مجموعه داده رویدادهای تاریخی رودخانه هیرمند بین سال‌های ۱۹۷۳ تا ۲۰۲۲ با هدف درک تعارض و همکاری تدوین شده است. این جدول با توجه به ماهیت آب در روابط دولت‌ها و تعاملات تاریخی آن‌ها در حوضه‌های آبریز تنظیم شده و بر همین اساس منازعه و همکاری را در دو طیف منفی و مثبت از سطح +۷ تا -۷ که نشان‌دهنده متناقض‌ترین وقایع می‌باشد، صورتبندی کرده است.

جدول شماره ۱: چارچوبی برای درک مقیاس منازعه و همکاری در حوضه هیرمند

مقیاس کمی حوضه (BAR)	خلاصه رویداد	تاریخ	مسئله حوضه	کشورهای درگیر	نام حوضه
+۶	افغانستان و ایران در مورد حقابه هیرمند توافق کردند.	۱۹۷۳/۳/۱۴	کمیت آب	ایران و افغانستان	رودخانه هیرمند
+۳	گفتگوی ایران و افغانستان درباره رودخانه هیرمند (TFDD, 2008)	۱۹۷۳/۳/۲۰	کمیت آب	ایران و افغانستان	رودخانه هیرمند
+۴	افغانستان و ایران برای توسعه مشترک رودخانه هیرمند توافق کردند.	۱۹۷۴/۸/۲	کمیت آب	ایران و افغانستان	رودخانه هیرمند
+۴	افغانستان و ایران با شرایط مشترک آب رودخانه هیرمند توافق کردند.	۱۹۷۷/۶/۷	کمیت آب	ایران و افغانستان	رودخانه هیرمند
-۲	ایران؛ افغانستان را به قطع جریان رودخانه از سد کجی متهم کرده است.	۲۰۰۱/۳/۳۰	کمیت آب	ایران و افغانستان	رودخانه هیرمند
-۱	نماینده مردم سیستان در مجلس شورای اسلامی گفت: طالبان از ورود آب هیرمند از افغانستان به ایران جلوگیری کردند.	۲۰۰۱/۹/۲	کمیت آب	ایران و افغانستان	رودخانه هیرمند
+۴	ایران و افغانستان توافقنامه فنی برای رهاسازی آب رودخانه هیرمند در جنوب افغانستان از طریق مرز دو کشور امضاء کردند.	۲۰۰۲/۹/۶	کمیت آب	ایران و افغانستان	رودخانه هیرمند
+۳	ایران امیدوار است که با یک توافقنامه همکاری با افغانستان، اطمینان حاصل کند که هیرمند بیش از حد مورد استفاده قرار نمی‌گیرد یا قبل از رسیدن به مرز خشک نمی‌شود.	۲۰۰۳/۳/۲۱	کمیت آب	ایران و افغانستان	رودخانه هیرمند

رودخانه هیرمند	ایران و افغانستان	کمیته آب	۲۰۰۹/۹/۲۴	کارشناسان ایرانی ادعا می‌کنند که حدود ۱ میلیارد متر مکعب آب در پشت سد کجکی افغانستان وجود دارد و اظهار می‌کنند: افغان‌ها آب را رها نمی‌کنند.	-۱
رودخانه هیرمند	ایران و افغانستان	کمیته آب	۲۰۱۴/۹/۱۲	مقامات ایران و افغانستان در اولین نشست مشترک کمیساران آب هیرمند در چارچوب معاهده رودخانه هیرمند با یکدیگر دیدار کردند.	+۱
رودخانه هیرمند	ایران و افغانستان	کمیته آب	۲۰۱۷/۵/۱۷	تدوین سند راهبردی در قالب ۵ کمیته تخصصی (Isna, 1396)	+۴
رودخانه هیرمند	ایران و افغانستان	کمیته آب	۲۰۲۱/۳/۲۴	بهره‌برداری از سد کمال‌خان توسط دولت اشرف غنی (Irna, 1400)	-۳
رودخانه هیرمند	ایران و افغانستان	کمیته آب	۲۰۲۱/۳/۲۴	اشرف غنی در زمان افتتاح سد کمال‌خان گفت: پس از این به ایران «آب در مقابل نفت» می‌دهیم. (Afghan, 1400)	-۱
رودخانه هیرمند	ایران و افغانستان	کمیته آب	۱۴۰۱/۳/۲۶	برگزاری بیست و پنجمین اجلاس کمیته مشترک کمیساران آب هیرمند	+۱
رودخانه هیرمند	ایران و افغانستان	عملیاتی‌سازی معاهده هیرمند	۱۴۰۱/۵/۱۹	سفر وزیر نیرو ایران به کابل و ملاقات با وزیر انرژی و آب طالبان	+۱

منبع: (TFDD, 2008)

بر اساس داده‌های این جدول رویدادهای تاریخی در اختلافات آبی ایران و افغانستان نشان‌دهنده این است که سطح همکاری و منازعه برای مدیریت منابع آبی در راستای همکاری، امنیتی‌زدایی از ادراک تهدید وجودی (کم‌آبی) سوق داده شده و بیشتر تعاملات بین همکاری و منازعات در نوسان است. سطوح منازعات به سمت بیشترین منازعه (جنگ) حرکت نکرده و همچنین هیچ نمونه‌ای از اتحاد داوطلبانه در حوضه منابع آبی وجود ندارد (۷+). حمایت کلامی ملایم (۴+)، خصومت کلامی (۱-) و تمام رویدادها شفاهی، لفظی و فنی (احداث سد) هستند و درگیری حاد و خشونت‌آمیزی نبوده و موضوع هیرمند نتوانست فضای تعاملات دو کشور را امنیتی سازد.

۴-۵. مناسبات آبی ایران و عراق در رودخانه اروندرود

رودخانه اروندرود به‌عنوان رودخانه مرزی و ۸۵ کیلومتر مرز آبی میان ایران و عراق با پیشینه‌ای پر دامنه از اختلافات تاریخی، در تعیین خط مرزی و مدیریت قرار دارد. امروزه رودخانه اروندرود با اجرای پروژه‌های سدسازی در ترکیه، سوریه، عراق و ایران، رشد جمعیت، تاثیر تغییرات اقلیمی و افزایش دوره‌های خشکسالی، توسعه مناطق کشاورزی در معرض تهدیداتی قرار گرفته و با مشکلاتی در زمینه کاهش منابع آب شیرین و افزایش شوری آب و خاک مواجه است. این رودخانه به‌عنوان

یک حوضه در معرض خطر^۱ به دلیل فعالیت‌های بالادستی، منبع تنش در روابط است (Yoffe & Larson, 2001: 91). در حال حاضر اختلافات آبی بین دو کشور بر سر کاهش میزان آب کرخه و کارون و شوری اروندرود، ساخت سد، ذخیره‌سازی و انحراف مسیر آب از طریق حفر تونل است (Banisalamah, 2021: 41).

۵-۵. واکاوی تعاملات آبی در رودخانه اروندرود

در حوضه آبریز اروندرود به دلیل شیب زمین ایران در موقعیت بالادست و عراق در پایین‌دست قرار دارد. این ویژگی در آینده با شدید شدن کمبود آب در حوضه‌های مشترک به‌عنوان اهرم فشار استفاده می‌شود. کنترل آب می‌تواند بر توازن ژئوپلیتیکی قدرت تاثیر گذاشته و کشورهای بالادست با کنترل جریان آب بر همسایگان پایین‌دست خود نفوذ کنند؛ بنابراین ماهیت تعاملات بین‌المللی بر سر منابع آب پیچیده‌تر از سایر موارد است.

طرف قدرتمندتر از طریق قدرت نرم اعمال بازیگران را محدود و توانایی بیشتری در شکل دادن به نتیجه دارد و بازیگر ضعیف ناچار به انطباق با شرایط است و در جایی که عدم تقارن قدرت بین بازیگران وجود داشته باشد بهره‌برداری از این وضعیت با اهداف توزیعی (متعارض) توسط هژمون حوضه صورت گرفته و آن را حق خود می‌داند (Zeitoun, et el, ۱۶۵-۱۶۲: ۲۰۱۰). بازیگر با قدرت بالاتر، هیچگونه یکجانبه‌گرایی در اداره آبراه را تحمل نمی‌کند، برای مثال در زمان محمدرضا شاه پهلوی که ایران ژاندارم منطقه بود، در مقابل بازیگر با قدرت نسبی کمتر (عراق) حاضر به پذیرش شرایط تحمیل‌شده مبنی بر حاکمیت عراق بر کل رودخانه اروندرود نبود؛ بنابراین شدت درگیری با میزان قدرت و موقعیت جغرافیایی بالادست و پایین‌دست ارتباط دارد (Loodin & Wolf, 2021: 12). بعد از صدام حسین و دوره انتقال قدرت مرحله جدیدی از تعاملات ایران و عراق بر سر اروندرود آغاز شد (Aldalooi, 2022: 3). در کشور عراق به دلیل دهه‌ها جنگ، فقر و ناکارآمدی سیستم مدیریتی، حکمرانی و نبود سرمایه‌گذاری مانع استفاده کارآمد از آب شده است، در نتیجه کشورهای بالادست از موقعیت عراق پس از حمله آمریکا در سال ۲۰۰۳ بهره‌برداری و پروژه‌های متعددی را ایجاد کردند (Aljazeera, 2021).

بر اساس سیستم هژمونی در روابط دولت‌ها یکی از دولت‌های قوی‌تر سعی در کنترل حوضه آبی و برهم زدن موازنه دارد؛ چنانکه صدام حسین قبل از انقلاب در مقابل محمدرضا پهلوی در موقعیت ضعیفی بود و شرایط شاه برای معاهده ۱۹۷۵ را پذیرفت و بعد از انقلاب که موازنه به نفع صدام حسین بود منتج به حمله به ایران شد. پس از سال ۲۰۰۳، ثبات سیاسی عراق به دلیل جنگ داخلی کاهش یافته و باعث شد تا موازنه قدرت به سمت ایران و ترکیه تغییر جهت دهد (Hussein & Grandi, 2017: 800). در دهه‌های اخیر ایران نه تنها به دلیل انحراف رودخانه باعث کمبود آب در عراق شده بلکه با برنامه‌های راهبردی برای آبیاری در قالب ساخت سد در غرب کشور در امتداد مرز عراق باعث کم‌آبی در عراق شده است.

۵-۶. اثرات کاهش منابع آبی در حوضه اروندرود

کمیابی آب در کنار رفتار تهدیدآمیز، بی‌ثباتی حاکمیت ملی را افزایش داده و به‌عنوان عامل امنیتی مورد توجه قرار می‌گیرد. امروزه عراق موضوع کم‌آبی را با امنیت ملی خود مرتبط دانسته و به‌عنوان کشور پایین‌دست رودخانه با اعتراض به فعالیت‌های آبی ایران، کم‌آبی را تهدیدی وجودی معرفی و آن را امنیتی‌سازی می‌کند. طبق نظریه مکتب کپنهاگ آغاز پروسه امنیتی‌کردن در یک بستر زمانی رخ می‌دهد و بازیگر امنیتی‌ساز موضوعی را از حوضه سیاست عادی خارج و آن را به‌عنوان تهدید وجودی بیان می‌کند (ریگی و هادیان، ۱۳۹۸: ۱۴۷).

بخش قابل توجهی از آب کشور عراق از سایر کشورها تامین می‌شود؛ بنابراین امنیت آبی عراق در پیوند با همسایگان است و ایران و ترکیه بازیگر اصلی تامین آب عراق هستند؛ به این ترتیب قالب‌بندی امنیت آبی عراق در پیوند با رودهای بالادست توسط سیاستمداران عراقی بیان شده است. مثلاً الحمدانی وزیر منابع آب عراق به‌عنوان کنشگر امنیتی‌ساز با پیوند دادن ایران به ناامنی آبی و مداخله در امور داخلی عراق تلاش دارد با به‌کارگیری محرک‌های کلامی نظیر شوری اروندرود، سدسازی در بالادست ایران و انحراف آب رودخانه‌های مرزی از طریق حفر تونل بر مخاطبان خود تاثیر بگذارد (صفایی، ۱۴۰۰) تا موضوعات زیست‌محیطی از جمله کمبود آب و امنیت آب را در پیوند با ایران تفسیر کند. عراق سعی در ایجاد تصویری منفی از ایران در اداره آبراه دارد و این ادراکات از سوی عراق سبب شده تا تنش نمود یابد، در مقابل جبار وطن فدا مدیرکل دفتر رودخانه‌های مرزی معتقد است سیاست‌های بهره‌برداری از منابع آب در سمت ایران به دلایل حسن همجواری با عراق همواره متناسب با شرایط اقلیمی و منابع آب، جریان حداکثری به سوی عراق رها شده است (خبرگزاری مهر، ۱۴۰۱). به این ترتیب قدرت نرم از طریق گفتمان متقاعدسازی انجام شده و با اهداف متعارض یا اجماعی صورت می‌گیرد و بر انتخاب‌هایی که دولت‌ها در تعامل آب‌های مرزی دارند، تاثیر می‌گذارد و از سوی دیگر ترکیه همزمان با ساخت سد، استراتژی امنیتی کردن عراق بر علیه ایران را هدایت می‌کند.

قالب‌بندی پیوند امنیت آبی عراق با اروندرود بخشی از گفتمان آبی عراق است و در این قالب‌بندی، ایران عامل اصلی کاهش میزان آب کرخه، کارون و در نتیجه شوری اروندرود معرفی و این مسئله باعث روشن شدن جرقه تنش در روابط دو کشور شده است. امروزه عراق موضوع کم‌آبی را با امنیت ملی خود مرتبط دانسته و به‌عنوان کشور پایین‌دست رودخانه با اعتراض به فعالیت‌های آبی ایران، کم‌آبی را تهدیدی وجودی معرفی کرده و آن را امنیتی‌سازی می‌کند.

عراق نامی از ترکیه به‌عنوان متهم اصلی به میان نمی‌آورد و ترکیه به‌عنوان کشور بالادست رودخانه دجله و فرات در مذاکره با کشورهای حوضه آبریز عراق، ایران را متهم اصلی جلوه می‌دهد. کشور بالادست ایران و ترکیه از آب به‌عنوان ابزار فشار و کنترل برای دستیابی به اهداف سیاسی، اقتصادی بر دولت‌های پایین‌دست استفاده می‌کنند (Banisalamah, 2021: 5). رفتار عراق در برگیرنده ادراک متعارض از ایران و ترکیه است. ترکیه آب دجله و فرات را کاهش داده و رودخانه را مسدود نموده و عراق مدعی است عامل اصلی شور شدن اروندرود ایران است. بنابراین کشور هژمون با استفاده از قدرت نرم و تاثیرگذاری بر مذاکرات تلاش می‌کند از طریق متقاعدسازی بر ادراک بازیگران تاثیر بگذارد و برای چارچوب‌بندی اشکال نابرابر از آن بهره ببرد. از سوی دیگر دولت‌های غیرهژمونیک از ظرفیت قدرت نرم استفاده می‌کنند هرچند ممکن است انتخاب‌هایی جز پیروی از ترتیبات تعیین‌شده هژمون حوضه نداشته باشند، هژمون حوضه به تداوم وضعیت موجود بر ساخته خود بیشتر تمایل دارد، در نتیجه قدرت نرم، زیربنای ترتیبات آب‌های فرامرزی است (Zeitoun, et al, 2010: 160). در نتیجه روابط عراق و ترکیه در حوضه تعاملات آبی همکاری منفی محسوب می‌شود. به این ترتیب که کشورهای بالادست رودخانه، آب را وسیله کسب قدرت (در اینجا ترکیه و ایران به‌عنوان هژمون آبی) و کشورهای پایین‌دست از قدرت مذاکره برای کسب آب بیشتر (در اینجا عراق به‌عنوان غیرهژمون) استفاده می‌کنند (Wegerich, 2008: 78).

هرگونه تغییر در آب‌های اروندرود در جهت منافع ایران تهدیدی برای امنیت ملی عراق محسوب می‌گردد و این یکی از عواملی است که ادراک تهدید این کشور در خصوص ایران در حوضه آبی را شکل می‌دهد.

ماهیت تعاملات آبی با شناسایی مجموعه‌ای از عوامل که وقتی باهم ادغام می‌شوند شرایط دوستی و خصومت را فراهم می‌آورند قابل ادراک است. در جدول شماره ۲ با توجه به اینکه ماهیت آب در روابط دولت‌ها آمیخته با عناصر درهم‌تنیده است، طبقه‌بندی رویدادها که در دو طیف منفی و مثبت از عدد کوچک منفی به عدد مثبت بزرگ در حرکت و تغییر بوده،

دسته‌بندی شده است و بر مبنای این شاخص‌ها به شناسایی حوضه در معرض خطر رسیدیم. در جدول زیر هر رویداد در تعاملات ایران و عراق بر اساس شدت درگیری یا همکاری کدگذاری شده است.

جدول شماره ۲: چارچوبی برای درک مقیاس منازعه و همکاری در حوضه اروندرود

مقیاس کمی حوضه (BAR)	خلاصه رویداد	تاریخ	مسئله حوضه	کشورهای درگیر	نام حوضه
-۲	ایران توافقنامه ۱۹۳۷ را باطل اعلام کرد و نیروهای نظامی اش را پشت مرزها بسیج نمود (TFDD, 2008)	۱۹۶۹/۴/۱۹	مسائل مرزی	ایران و عراق	اروندرود
+۶	توافقنامه ۱۹۷۵ در خصوص استفاده از رودخانه‌های مرزی	۱۹۷۵/۳/۶	مسائل مرزی	ایران و عراق	اروندرود
+۲	کمیسیون دائمی فنی مختلط رودخانه‌های مرزی قبل از انقلاب دو نشست داشته است و بعد از جنگ تحمیلی از سال ۱۳۸۶ فعالیتش از سر گرفته شد و ۴ نشست تا سال ۱۳۹۲ برگزار گردید (خبرگزاری مهر، ۱۴۰۱).	۱۹۷۵/۳/۶	نظارت بر رودخانه‌های محاذی و متوالی	ایران و عراق	رودخانه‌های مرزی
-۷	لغو یکجانبه قرارداد الجزایر و حمله نظامی عراق به ایران (TFDD, ۲۰۰۸)	۱۹۸۰/۹/۲۳	مسائل مرزی	ایران و عراق	اروندرود
-۱	عراق خواستار معاهده جدید با ایران شد تا جایگزین توافقنامه ۱۹۷۵ شود (TFDD, 2008)	۱۹۸۸/۸/۳۱	مسائل مرزی	ایران و عراق	اروندرود
+۲	ایران درخواست‌های عراق برای حاکمیت کامل بر اروندرود را به عنوان بهای صلح چایدار در جنگ خلیج فارس رد کرد (TFDD, ۲۰۰۸)	۱۹۸۹/۱۱/۲۰	مسائل مرزی	ایران و عراق	اروندرود
-۱	ایران تقاضای بازنگری در مرزهایش را رد کرد. عراق باید مرزهای مشترک بین دو کشور و مرز آبی در اروندرود را در چارچوب توافق ۱۹۷۵ بپذیرد (TFDD, 2008)	۱۹۹۳/۸/۲	مسائل مرزی	ایران و عراق	اروندرود

هورالعظیم	ایران و عراق	خشک کردن تالاب	۱۹۹۳/۸/۸	خشک کردن تالاب هورالعظیم توسط صدام حسین و مهاجرت ۴۵۰۰ مسلمان شیعه از باتلاق‌های جنوبی عراق که اکثراً بیمار بودند به ایران پناهنده شده‌اند (TFDD, ۲۰۰۸)	+۱
اروندرو	ایران و عراق	کشتیرانی	۱۹۹۸/۱۰/۳۱	عراق گفت اگر ایران تا ۳۱ اکتبر به طور علنی حاکمیت عراق بر آبراه شط العرب را به رسمیت بشناسد، عراق مایل به توقف جنگ است (TFDD, 2008)	-۶
اروندرو	ایران و عراق	شوری اروندرو	۲۰۲۱/۷/۱۱	عراق ایران را به کاهش آب کرخه و کارون به اروندرو که باعث کاهش کیفیت و بالارفتن شوری آب شده است متهم کرد (MDEast, 2021)	-۱
رودخانه‌های مرزی	ایران و عراق	طرح شکایت از ایران	۲۰۲۱/۱۲/۲۶	مهدی رشید الحمدانی گفت: قصد مطرح کردن پرونده رودخانه‌های مرزی عراق با ایران در محافل بین- المللی را دارد. وی گفت روند مذاکره با ترکیه مطلوب و مشکل با ایران است (MDeast, 2021)	-۱
رودخانه‌های مرزی	ایران و عراق	مذاکره	۲۰۲۲/۱۲/۲۱	مهدی رشید الحمدانی وزیر منابع آب عراق گفت: ایران یکسال است که به درخواست عراق برای مذاکره درباره منابع آبی مشترک پاسخ نمی‌دهد زیرا او معتقد است که تقسیم ضرر بین کشورهای بالادست و پایین دست باید صورت گیرد (MDeast, 2021)	-۲

منبع: (TFDD, 2008)

این جدول بر اساس مجموعه رویدادهای تاریخی رودخانه اروندرو با هدف درک تعارض و همکاری بین سال‌های ۱۹۶۹ تا ۲۰۲۲ تدوین شده است. بر اساس داده‌ها، کنش و واکنش‌های آبی بعد از انقلاب اسلامی نشان داد که بیشتر تعاملات بین سطوح همکاری و منازعه برای مدیریت منابع آبی در نوسان بوده و این عامل همیشگی است. این رویدادها بر اساس محور ترکیبی در برهه‌ای از تاریخ با امنیتی‌شدن روابط و فوران بحران به جنگ هشت ساله (۷-) منتهی شد. یک محیط رقابتی

منعکس‌کننده یک رویکرد با حاصل جمع صفر است که منجر به یک جنگ اجتناب‌ناپذیر شده است. سال‌های بعد از جنگ روابط در سطح عبارات کلامی قوی تا ملایم که بیان‌کننده اختلاف در تعامل بود در نوسان بوده (۱- تا ۲-) است. در اواخر دهه ۷۰ عملکرد ایران در راستای همکاری با عراق به دنبال عادی نمودن مسئله آب در روابط بود (۱+ تا ۵+). در سال‌های اخیر خشکسالی در عراق ناشی از سدسازی در بالادست بوده است و به همین دلیل عراق در جهت امنیتی‌کردن منابع آبی خود اقدام کرده و سطح روابط با ایران در حوضه آب را تنش‌زا نموده است (۲-). هیچ نمونه‌ای از اتحاد داوطلبانه کشورها به دلیل منابع آب وجود ندارد (۷+)، رویدادها در تمام سطوح منفی و مثبت در نوسان بودند، بنابراین سطح دوستی / خصومت در میان کشورهای ساحلی به‌طور قابل توجهی با عناصر درگیری / همکاری بر سر آب جدایی‌ناپذیر است.

۶. چالش‌های سیاست خارجی ایران در حوضه هیرمند و اروندرود و مقایسه دو حوضه

افغانستان که کشوری توسعه‌نیافته، درگیر جنگ، با تفاوت توسعه‌یافتگی شدید با همسایگان و محصور در خشکی است، یک ابزار قدرت می‌تواند برای آن ایفای نقش کند و آن مسئله آب با کشورهای همسایه است. آب در سیاست افغانستان به‌صورت عام و سیاست خارجی به‌صورت خاص به‌عنوان یک ابزار سیاسی و ابزار قدرت تعیین می‌شود، در نتیجه مسئله آب افغانستان با کشورهای همسایه مسئله فنی، مهندسی و حقوقی نیست بلکه مسئله سیاسی و ابزار قدرت است (میان آبادی، ۱۴۰۰).

مدیریت آب‌های مشترک، مدیریت منازعه و همکاری است و این وضعیت در شرق و غرب کشور دو موضع متفاوت است؛ زیرا در شرق وضعیت پایین‌دست و در غرب وضعیت بالادست حاکم است؛ در نتیجه ایران در شرق کشور در تله افتاده است و اگر هیرمند را رها و در غرب از موضعی شبیه ترکیه حمایت کند و حاکمیت مطلق سرزمینی را برای آب خود در نظر بگیرد، شکل اختلاف تغییر خواهد کرد (علیپور، ۱۴۰۰). از جمله عوامل چالش‌زا در سیاست خارجی عبارتند از ۱- ایران در شرق کشور نسبت به افغانستان همان وضعیت عراق نسبت به ایران را دارد و این پارادوکس در سیاست خارجی ایران چالشی فزاینده برای مدیریت هر دو حوضه فراهم می‌نماید، زیرا هر عملکردی از سوی ایران در غرب، افغانستان را در موقعیت قدرت، قرار می‌دهد تا عملکرد ایران را زیرسوال ببرد و از طرف غرب عراق وضعیت ایران را در شرق زیرسوال می‌برد، بنابراین پارادوکس سیاست خارجی در حوضه شرق و غرب کشور مشهود است. ۲- ایران در غرب کشور سعی در مدیریت آب‌های مرزی از طریق احداث سد و انتقال آب داشته و این امر باعث نگرانی و ادعاها از سوی عراق شده (مشابه اقدام افغانستان در شرق با این تفاوت که ایران از افغانستان در برابر اقداماتش شکایت نکرده است) و موقعیت استراتژیکی برای ایران فراهم می‌کند (Asadi & Muttashar, 2022: 2). ۳- تخریب محیط‌زیست، خشکی تالاب هورالعظیم و تالاب هامون و عدم تامین حقابه زیست‌محیطی پیامدهای ناگوار گسترش کانون‌های گرد و غبار، رکود اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، افزایش نارضایتی داخلی و موج اعتراضات گسترده، تنش‌های قومی را به دنبال دارد. بنابراین در مناطق غرب کشور سیاست خودکفایی کشاورزی و ساخت مجموعه‌ای از سدها باعث وارد آمدن فشار بر پایین دست می‌شود (Aldalooi, 2022: 31). ۴- اقدامات رسانه‌ای عراق در مورد اختلافات آبی با ایران و نهادینه‌سازی روایت مطلوب خود، استفاده از ظرفیت‌های نهادهای منطقه‌ای و پیوندهای عربی برای تقویت مواضع آبی، کمپین‌های تبلیغی در مورد تمایل ترکیه و عدم تمایل ایران برای همکاری آبی صورت گرفته است. ایران در حوضه اروندرود وضعیت دوگانه‌ای دارد، از یک جهت بالادست و در جهت آثار محیط‌زیستی پایین‌دست است و این مسئله چشم‌انداز ایران را پیچیده می‌کند (صفائی، ۱۴۰۰).

مقایسه تعداد رویدادها و تعاملات در دو طیف همکاری و منازعه در دو حوزه نشان داد که بر اساس شاخص‌های آسیب‌پذیری در هر دو حوزه و شدت اختلافات که با بالا رفتن تغییرات افزایش می‌یابد، ۱- هر دو حوزه درگیر خشکسالی، کم‌آبی و تغییرات آب و هوایی هستند ۲- در هر حوزه‌ای که ایران پایین‌دست است برای گرفتن حقه همکاری بیشتری با بالادست دارد در مقابل در حوزه‌ای که بالادست است حاضر به مذاکره و پاسخ دادن به درخواست عراق نیست ۳- رویدادها در هر دو حوزه بعد از انقلاب بر اساس محور ترکیبی در دو طیف همکاری و منازعه در حرکت بودند ۴- در هر دو حوزه معاهدات از فقدان حقه زیست‌محیطی برخوردار است.

نتیجه

این تحقیق به دنبال شناسایی همزیستی منازعه و همکاری در تعاملات رودخانه مرزی اروندرود میان ایران و عراق و رودخانه هیرمند میان ایران و افغانستان است و از نگاه تک‌عاملی به نگاه چندعاملی وسعت یافته و با استفاده از رویکرد حوزه در معرض خطر به شیوه‌ای برای تجزیه و تحلیل منازعه و همکاری دست می‌یابد. نتایج حاکی از آن است که رودخانه‌های مرزی فرصت‌ها، تهدیدها، اختلافات و چالش‌های بسیاری را برای دولت‌ها ایجاد می‌کنند به این ترتیب که همزمان با افزایش منازعه، سوژه آبی وارد مرحله بحرانی می‌شود و با ادراک تهدید شرایط برای امنیتی‌کردن آماده می‌گردد و از سوی دیگر سوژه با کاهش سطوح منازعات وارد سیر تکاملی همکاری می‌شود. بنابراین دولت‌ها با هدف مدیریت بحران در تعاملات آبی، غیرامنیتی‌کردن و هیدرودیپلماسی را در قالب مراودات اقتصادی، مذاکرات، دیپلماسی آبی استفاده می‌کنند. مطالعه دو حوزه آبی، تفاوت‌های قابل توجهی را از نظر نقش بازیگران درگیر، فرایندهای مذاکراتی، ویژگی‌های هیدرولوژیکی، تفاوت حوزه منطقه‌ای، قدرت بازیگران، ماهیت سیال و الگوهای در حال تغییر روابط را نشان می‌دهد.

با سوق دادن سیاست خارجی از فاز امنیتی به بخش‌های دیپلماسی آبی و تجاری-اقتصادی روابط به سوی روایت غیر امنیتی کردن حرکت می‌کند؛ بر این اساس بر همکنش میان دولت‌ها، در بهره‌برداری از منابع آبی مشترک، طیف گسترده‌ای از هم‌افزایی، سازگاری و همکاری، تا ناسازگاری و جنگ را در بر می‌گیرد. رفع تنش‌های آبی در عرصه مدیریت آب‌های مرزی مستلزم سطح بالایی از وابستگی متقابل در میان دولت‌های بالادست و پایین‌دست از طریق هم‌افزایی سیاست بالا و پایین، توسعه سیاست محیط‌زیستی، حمایت از فرایندهای اعتمادسازی دوجانبه و چندجانبه، مشارکت پیشگیرانه و شفافیت داده‌ها باعث تقویت سیاست خارجی می‌شود که این امر مستلزم ایجاد و تقویت سازمان حوزه است، بنابراین نیاز به هیدرودیپلماسی افزایش می‌یابد.

هر دو معاهده دارای فقدان حقه زیست‌محیطی است از جمله معاهده ۱۹۷۳ بر تعیین مرز رودخانه و کشتیرانی، بدون در نظر گرفتن ویژگی آب شیرین، تخریب پوشش گیاهی، کنترل آلودگی، مدیریت یکپارچه حوزه رودخانه، شرایط خشکسالی و گرم شدن زمین تاکید دارد و حفاظت از اروندرود را تضمین نمی‌کند، بنابراین باید اصل پایداری آب شیرین و حفاظت از اکوسیستم در قالب یک اصلاحیه در توافق در کنار اصل خط تالوگ اضافه شود. از سوی دیگر، ایران در تعامل با طالبان، افغانستان را به این موضع بکشانند که دادن حقه به ایران به نفع کشورشان است و در مقابل برق هرات، زرنند و نیمروز از ایران تامین می‌شود. ایران در زمان امضای توافقنامه چابهار بین هند، افغانستان این فرصت را داشت تا مسئله حقه را حل نکند و امضای توافقنامه را منوط به حقه کند. نکته دوم اکنون بحث شناسایی طالبان، مسئله خط ترانزیت از افغانستان از طریق چابهار به دریای آزاد اهرم فشاری است تا طالبان را مجبور به عملیاتی کردن قرارداد هیرمند کند، به عبارت دیگر

افغانستان بعد از تسلط طالبان در اوت ۲۰۲۱ دچار مشکل ساختمان‌سازی است و فرایند دولت‌سازی طالبان طول می‌کشد، زیرا نیاز به شناسایی دارد و ایران می‌تواند از این فرصت استفاده کند.

عملکرد جمهوری اسلامی در دو حوضه نیازمند سیاست خارجی تطبیقی با شرایط ناسازگار محیطی است. سازگاری با تغییرات اقلیمی و تبادل دانش، ارزیابی وضعیت و جلوگیری از آسیب‌ها و اصل تقسیم خسارت با همه کشورهای دارای حوضه مشترک مهم‌ترین اصل این همکاری است.

فهرست منابع

منابع فارسی

- ۱- پیشگاه هادیان، حمید و علیرضا حجازی (۱۳۸۹)، «چالش‌های مشترک هیدروپلیتیک ایران با عراق و افغانستان از سال ۲۰۰۱ تا ۲۰۱۰»، دوره ۳، شماره ۱۲، ۱۱۹-۱۶۸.
- ۲- حسینی، علی (۱۳۹۷)، مروری برحوضه آبریز، موسسه مطالعات استراتژیک افغانستان، مطالعات آب، هرات.
- ۳- صدرانیا، حسن؛ مراد کاویانی‌راد و صدیقه نصری فخرداوود (۱۴۰۱)، «تاثیر بحران کم‌آبی بر مناسبات هیدروپلیتیک ایران و عراق»، آمایش سیاسی فضا، دوره ۴، شماره ۲، ۱۱۲-۱۲۵.
- ۴- صفائی، امیر (۱۴۰۰/۱۲/۱۸)، گزارش دومین کنفرانس بین‌المللی آب بغداد در ۵/مارس/۲۰۲۲، انجمن هیدروپلیتیک ایران.
- ۵- علیپور، فریده (۱۴۰۰)، «رودخانه‌های مرزی مشترک ایران و عراق، سازوکارهای حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات»، پژوهشکده مطالعات استراتژیک خاورمیانه.
- ۶- هادیان، ناصر، (۱۴۰۰/۱۲/۲۲)، تحولات سیاسی نوین افغانستان پیش‌درآمدی برای تحلیل درهم‌تنیدگی‌های روابط هیدروپلیتیک ایران و افغانستان، همایش بررسی پتانسیل به‌کارگیری رویکرد درهم‌تنیده (نکسوس) در تحلیل و پاسخ به چالش‌های آبی.

منابع غیر فارسی

- ۱- Akbari, Mahdi, Torabi Haghighi, Ali (2022), " Satellite – Based Agricultural Water Consumptient Assessment in the ungauged and Transboundary Helmand Basin Between Iran and Afghanistan', Remote Sensing Letters, Volum 13, Issuse 12.
- ۲- Al Asadi, Safaa, Alhello, Abdulzahra (2019). "General A ssessment of Shatt Al_Arab River, Iraq, International Journal of Water", Vol.13, No.4, pp.360-35.
- ۳- Aldalooi, Luay (2022) "Hydrohegemony in the Context of Shatt al_Arab River: from Coercion to Consent, International Politics".
- ۴- Aman, Fatemeh (2016), "Water Dispute Escalating Between Iran and Afghanistan", Atlantic Council, South Asia Center.pp. 1-12
- ۵- Asadi, Safaa, Muttashar, Wisam (2022), " Impact of the Environmental Degradation of River on the Reappraisal of International Agreements Related to the Transboundary Water Course, Shatt Al- Arab River (Southern Iraq)", Sustainable Water Resources Management.
- ۶- Banisalamah, Mohammad (2021), "Dam Wars: Are Ethiopia Turkey AND Iran Leading to Water Armageddon?" Middle East Policy, volum 28, Issue 1, pp. 147-157
- ۷- Buzan, Barry, Weaver, Ole, wild, Jaapde (1998), "Security A New Frame Work for Analysis, Colorado": Lynne Rinner Publishers, Publisher: Lynne Riener Inc.
- ۸- Goes, M.J.M, Howarth, S, Parajuli, U (2016), "Integrated Water Resources Management in an Insecure River Basin: A Case Study Helmand River Basin, Afghanistan", International Journal of Water Resources Development, Volume 32, Issue 1.
- ۹- Kavianirad, Morad, Sadrania, Hasan, Nasri, Sedigheh (2023), "Water Diplomacy Role in Easing Iran – Iraq Hydropolitical Tension", Geopolitics Quarterly, Volume 18, No 4, pp. 1-93
- ۱۰- Loodin, Najibullah, Wolf, Aaron (2021/18/12), "Will Islamic Water Management Principles Be Included If the Helmand River Treaty is Revisited?" Jurnal of Water, MDPI, 14 (1).
- ۱۱- Madani, K, Zarezadeh, M, Morid, S (2014), "A New from Work for Resolving Confilicts over Transboundary Rivers using Bankruptcy Methods", Hydrology and Earth System Sciences, volume 18, Issue 8, pp. 3055-3068

- ۱۲- Muqdad, Sameh (2022). The spiral of Escalating Water Conflict: The Theory of Hydropolitics, Water, 14 (21), pp.1-22
- ۱۳- Nagheeb, Mohsen, Warner, Joren (2022). " The 150-year itch: Afghanistan – Iran Hydropolitics Over the Helmand/ Hirmand River", Water Alternative, volume 15, Issue 3, pp. 551- 573
- ۱۴- Najibullah, Loodin, Wolf, Aaron (2021). "Comparsion and Contrast of Islamic Water Management Principles with International Water Low Principles: A case Study of Helmand River Basin, Preprints, pp. 1-25
- ۱۵- Shirazian, Shirin, Karimidouzaji, Ali, Anisi, Mohammad (2021), "Construction and Development of Dams on Transboundary Rivers under Percutionary Pntinciple a Case Study of the Kajaki Dam", Cifie Joirnal OF International Low, volume 2, Issue 4.
- ۱۶- Wegerich, Kai (2008), "Hydro-Hegemony in The Amudarya Basin", Water PolicIy, Volume 10, Issue 2.
- ۱۷- Wolf, Aaron, yoffe, Shira, Giordan, Mark (2003), "International Water: Identify Basins as Risk", Water Policy. Volume 5, Issue 1, pp.29-60
- ۱۸- Yildiz, Dursun (2019), "Why innovative Hydrodiplomacy?", World Water Diplomacy, Science News.
- ۱۹- Yoffe, Shira, Larson, Kelli (2001)," Water Database Methodology, Submitted for Publication", as part of Set of three Articles to Water Policy, World Water Concil.
- ۲۰- Yoffe, Shira, Wolf, Aaron, Giordan, Mark (2003)," Conflict and Cooperation over", International Freshwater Resources: Indicators and Findin of Basins at Risk, Journal of the American Water Resources Association.
- ۲۱- Zeitoun, Mark (2007), "Violation, Opportunities and Power Along the Jordan River: Security Studies Theory Applied TO Water Conflict", Water Resources in the Middle East, Volume 6, Issue 3, pp.213-223
- ۲۲- Zeitoun, Mark, Mirumach, Naho (2008), "Transboundary Water Interaction I: Reconsidering Conflict and Cooperation", International Environmental Agreements, politics, low and Economic, Volume 8, Issue4, pp. 297-316
- ۲۳- Zeitoun, Mark, Mirumachi, Naho, Warner, Jeroen (2010). "Transboundary Water Interaction II: The Influence of 'Soft' Power", Int Environ Agreements, Volume 11, pp. 159_178

منابع اینترنتی

- 1- Faizee, Mohd (2022), "The Emerging Dynamics for Conflict and Cooperation Beetween Iran and Taliban over the Helmand River", <https://waterpeacesecurity.org>
- ۲- قریشی، زهرا (۱۴۰۱)، تعاملات آبی ایران و افغانستان در آینه تاریخ، رجوع شود: <https://www.irna.ir/news/84890353/>
- ۳- میان آبادی، حجت (۷ دی ۱۴۰۰)، پشت پرده ادعای آبی بغداد علیه تهران چیست؟ توطئه آبی اردوغان علیه ایران، رجوع شود به: <http://bourseon.com/4k30>
- ۴- وریج کاظمی، مریم (۱۴۰۱)، تحلیلی بر هیدروهمژمونی افغانستان، موسسه مطالعات راهبردی شرق، رجوع شود: <https://www.iess.ir/fa/analysis/3079>
- ۵- ریگی، حنیفه (۱۴۰۰/۱۲/۲۲)، بازی‌های دو سطحی در تعاملات و چالش‌ها و فرصت‌های روابط ایران و افغانستان درحوضه هیرمند، همایش بررسی پتانسیل به‌کارگیری رویکرد درهم تنیده (نکسوس) در تحلیل و پاسخ به چالش‌های آبی، رجوع شود به: <https://ucwr.ut.ac.ir>
- ۶- خبرگزاری میدل ایست، (۲۰۲۱/۱۰/۹)، عراق: تنظیم شکوایه رسمی از ایران به دادگاه بین المللی درباره اختلافات آبی نهایی شده است، رجوع شود به: <https://mdeast/news/2021/10/9>
- ۷- خبرگزاری میدل ایست، (۲۰۲۱/۱۲/۲۶)، عراق: ایران یکسال است که به درخواست مذاکره درباره اختلافات آبی پاسخ نمی‌دهد، رجوع شود به: <https://mdeast/news/2021/12/26>